

Een vlucht uit de Randstad?

N.J. Kemper en P.H. Pellenburg*

Jaarlijks komen er bijna 60.000 bedrijfsverplaatsingen voor, waarbij 180.000 werkzame personen betrokken zijn. Er zijn duidelijke verschillen tussen sectoren en regio's. Noord- en Zuid-Holland verliezen nog altijd veel bedrijven en de positie van Utrecht is achteruit gegaan. Veel ondernemers wenden de blik van de Randstad af.

Met het liberaliseren van de wereldhandel en het wegnemen van Europese grenzen wordt de concurrentie tussen landen en regio's sterker. Een belangrijke voorwaarde voor het functioneren van het bedrijfsleven is ruimte. Groei van activiteiten geeft behoefte aan meer bedrijfsruimte, liefst ter plaatse, maar vaak ook noodzakelijkerwijze elders. In veel regio's en met name in de Randstad blijkt een aanzienlijk verwacht tekort aan bedrijfsruimte¹. Het Ministerie van Economische Zaken heeft het belang van voldoende bedrijfsruimte onderkend².

Gebrek aan bedrijfsruimte noodzaakt bedrijven te verplaatsen. Het aantal bedrijfsverplaatsingen is de laatste jaren steeds verder toegenomen. Het wordt duidelijk dat het om een zeer omvangrijk verschijnsel gaat. Inzicht in het verschijnsel bedrijfsverplaatsing wordt geboden door het project Mutatiebalansen van de Kamers van Koophandel³. Dit project levert enerzijds gegevens over oprichting en opheffing⁴. Anderzijds komen gegevens beschikbaar over bedrijfsverplaatsing. Hierover is reeds drie maal eerder gepubliceerd⁵. In vervolg daarop wordt in dit artikel een overzicht gegeven van de ontwikkeling in de periode 1992-1993.

Aantal bedrijfsverplaatsingen stabiliseert

Het aantal bedrijfsverplaatsingen is in de periode 1992-93 wederom gestegen, maar minder dan in voorgaande perioden. De toename bedroeg 4000 (7%), tegen 5000 (11%) in de jaren 1990-91. In relatieve zin neemt de bedrijfsverplaatsing zelfs af, de verplaatsingsfactor daalde van 1992 op 1993 van 7,6 naar 7,4 (tabel 1). In een aantal sectoren is geen sprake meer van toename. Dit betreft de bouw, waar het aantal verplaatsingen gelijk is gebleven, en de industrie, waar het aantal verplaatsingen het laatste jaar is afgenomen. De zakelijke diensten, die in voorgaande jaren voor grote groei zorgden, stabiliseren. De grootste toename vertonen nu de detailhandel en de verzorgende diensten, met een groei van rond 9% van 1992 op 1993. Toch is de meeste verplaatsingsdynamiek nog altijd te vinden in de groothandel en de zakelijke diensten, zowel op de korte afstand als op de lange afstand (verplaatsingsfactor 9,5).

De jaren 1991-92 lijken een duidelijke top in de verplaatsing aan te geven. Men mag aannemen dat ontwikkelingen in de conjunctuur, zij het met enige vertraging, het verplaatsingsgedrag mede bepalen. De stuwende sectoren laten een duidelijke teruggang zien, terwijl de detailhandel en de verzorgende diensten nog stijgen. In de detailhandel is de toegenomen verplaatsingsdynamiek enerzijds te vinden in de primaire levensbehoeften (brood, vis, vlees, groente, zuivel, drogisterij), kleding en daarnaast in de hobby/ontspanning-sfeer. Een afname treedt op bij detailhandel in elektrische apparaten, woningtextiel en -onderhoud en rijwielen. In de horeca treft men toename van de verplaatsing bij restaurants, cafetaria's en catering en afname bij cafe's. Bij de meeste genoemde branches kan men een duidelijke relatie constateren tussen de omzetontwikkeling in de jaren 1990/1991 en de neiging tot verplaatsen⁶.

Ruimtelijk beeld van bedrijfsmigratie

In 1992 verplaatsten 56000 bedrijven met 180000 werkzame personen (wp). De bedrijfsverplaatsing is dus bepaald een omvangrijk verschijnsel. Bedrijven blijven bij verplaatsing het liefst in de buurt van de oude vestigingsplaats. Van het bovengenoemde aan-

* N.J. Kemper is werkzaam bij de Vereniging van Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland te Woerden. P.H. Pellenburg is als hoogleraar economische geografie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

1. Ministerie van Economische Zaken, *Ruimte voor economische activiteit*, Publicatierreeks economische structuur, nr. 1.
2. Ministerie van Economische Zaken, *Ruimte voor regio's*, 1995.

3. N.J. Kemper, *Economic demography of the Netherlands*, paper RSA-European congress, Groningen, 1994.

4. Vereniging van Kamers van Koophandel, *Bedrijvendynamiek 1993, Oprichting en opheffing van bedrijven in Nederland*, Woerden, 1994.

5. N.J. Kemper en P.H. Pellenburg, De ruimtelijke dynamiek in het Nederlandse bedrijfsleven, *ESB*, 10 februari 1988, blz. 153-159; N.J. Kemper en P.H. Pellenburg, Bedrijfsverplaatsing in Nederland, *ESB*, 6 maart 1991, blz. 249-252; N.J. Kemper en P.H. Pellenburg, Bedrijfsverplaatsing in Nederland 1990-1991, *ESB*, 28 april 1993, blz. 380-384.

6. Rabobank Nederland, *Cijfers en trends '94-'95*, Utrecht, 1994.

Tabel 1. Verplaatsing bedrijfsvestigingen naar sector, 1993

sector	verplaatsingen ^c		verplaatsingsfactor ^d	
	aantal 1991	aantal 1993	groei (%) 1992-93	1993
Industrie	3750	3750	-3,8	7,1
Bouw	3000	3050	0,0	6,4
Groothandel	7800	8500	4,9	9,5
Detailhandel	4850	5700	8,6	4,0
Zakelijke diensten ^a	22000	22800	1,3	9,7
Verzorgende diensten ^b	4500	5300	9,3	4,6
Overig ^c	8100	8900	6,6	
Totaal	54000	58000	3,6	7,4
Totaal 1992		56000		7,6
Totaal 1991 ^e		54000		7,5
Totaal 1989		43000		6,7
Totaal 1987		36000		6,1

a. Transport, opslag, communicatie, bank- en verzekeringswezen, makelaardij, zakelijke dienstverlening.

b. Horeca, reparatie, sport, recreatie, reiniging, wasserijen, kappers e.d., foto-ateliers.

c. Vooral holdings

d. Aantal verplaatste vestigingen in % van het totale aantal vestigingen.

e. Door een verandering in de registratie zijn de cijfers van 1991/1993 niet rechtstreeks vergelijkbaar met voorgaande jaren. De cijfers voor 1991 in deze tabel zijn een correctie op de cijfers in het vorige artikel.

tal verplaatste 57% (32200 bedrijven met 115000 wp) binnen de eigen gemeente (gemiddelde grootte 3,6 wp). Tussen gemeenten binnen Kamer van Koophandel-districten verplaatste 18% (10300 bedrijven met 35000 wp; gemiddelde grootte 3,4 wp). En tussen Kamers van Koophandel verplaatste 24% van de bedrijven (13500 bedrijven met 30000 wp; gemiddelde grootte 2,2 wp). De bedrijfsgrootte neemt af namate de verplaatsingsafstand groter is.

Voor het ruimtelijke beeld van de verplaatsingen is de analyse gericht op de verplaatsing van de 'stuwende' sectoren (industrie, groothandel en zakelijke diensten) tussen provincies. Het aantal interprovinciale verplaatsingen is in de jaren 1992/93 gestabiliseerd op 5000, terwijl het in de jaren daarvoor nog sterk groeide. Dit is vooral te wijten aan de stagnatie in de groei van het aantal verplaatste zakelijke diensten, dat in 1991 en 1992 nog met 600 per jaar steeg, maar in 1993 met 50 daalde. De groothandel steeg nog wel met resp. 200, 150 en 100 in deze jaren, terwijl de industrie toenam met resp. 100, 50 en 50.

Mobiliteit in de Randstad verschuift

Reeds een aantal jaren geeft de interprovinciale migratie een beeld van vertrek uit de Randstad, met name uit Noord- en Zuid-Holland (tabel 2). Dit beeld wordt in de jaren 1992/1993 gecontinueerd en in Zuid-Holland stijgt het vertreksaldo nog verder, vooral door een toename in de zakelijke diensten. In Noord-Holland is het vertreksaldo gedaald in zowel de groothandel als de zakelijke diensten. Zeer opvallend is het verdwijnen van het aanzienlijke vestigingsoverschot in de provincie Utrecht in de periode 1992/1993, zowel in de groothandel als de zakelijke diensten. Binnen de Randstad doen zich aanzienlijke

verplaatsingsstromen voor tussen de vier grote stadsgewesten, vooral in de zakelijke diensten. Daarbij verliest Den Haag aan Rotterdam en Amsterdam, en verliest Rotterdam aan Amsterdam en Utrecht⁷.

De migratiestromen vanuit de Randstad zijn duidelijk ruimtelijk aan het verschuiven. Dit heeft met name effect voor de provincie Utrecht (tabel 3). Evenals voorgaande jaren verliest Zuid-Holland bedrijven aan alle andere provincies, met de nadruk op Noord-Brabant (sterk toenemend), Noord-Holland (stabiel), Gelderland (toenemend), maar veel minder aan Utrecht. Ook vanuit Noord-Holland vertrekken minder bedrijven naar Utrecht. Daarnaast verliest Noord-Holland bedrijven aan Flevoland (toenemend) en Gelderland (afnemend).

De negatieve ontwikkeling in Utrecht wordt, naast een flink afgenomen immigratie uit Noord- en Zuid-Holland, ook veroorzaakt door een toegenomen vertrek uit Utrecht naar Flevoland en vooral Gelderland. Men kan hierin een bevestiging zien van het vaakgenoemde gebrek aan vestigingsruimte in de provincie Utrecht. Het zijn vooral de groothandel en de zakelijke diensten die Utrecht links laten liggen (tabel 4). De groothandel verlaat Noord-Holland minder dan in voorgaande jaren en de zakelijke diensten kiezen meer voor Flevoland. De groothandel uit Zuid-Holland kiest niet meer voor Utrecht en Gelderland, maar voor Noord-Brabant. De zakelijke diensten uit Zuid-Holland kiezen in plaats van Utrecht meer voor Gelderland en Noord-Brabant. Concluderend kunnen we stellen dat Utrecht haar rol als overloopgebied voor Noord- en Zuid-Holland is kwijtgeraakt aan Flevoland en Gelderland. Gezien het feit dat het vooral gaat om kleine bedrijven in de zakelijke diensten speelt de krappe en dure woningmarkt in de provincie Utrecht hier ongetwijfeld een rol. De groei van gemeenten als Veenendaal en Ede is hier het gevolg van. Dit wijst in de richting van het ontbreken van een voldoende wervend aanbod in de hogere woningmarktsegmenten in de Randstad. Het is de zeer vraag of de woningbouwlocaties uit de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (VINEX-locaties), met relatief compacte opbouw, hierin kunnen voorzien. Voorlopig zullen kleine ondernemers in de zakelijke diensten de Randstad waarschijnlijk blijven verlaten. Daardoor zal de automobilititeit onder de groep zakelijke dienstverleners verder toenemen.

Ruimtelijk beeld per provincie

In Groningen loopt het vertrekoverschot langzaam terug (tabel 2). In een groot aantal provincies is het saldo de laatste vier jaar tamelijk stabiel-positief. Dit geldt voor Friesland, Drente, Overijssel, en Gelderland. Flevoland groeit nog altijd sterk, maar nu vooral in de zakelijke diensten, en ook Noord-Brabant blijft een aantrekkelijke provincie voor vestiging, maar dan vooral voor de industrie en de groothandel. Ook de provincies Zeeland en Limburg worden de laatste jaren aantrekkelijker. Noord-Brabant en

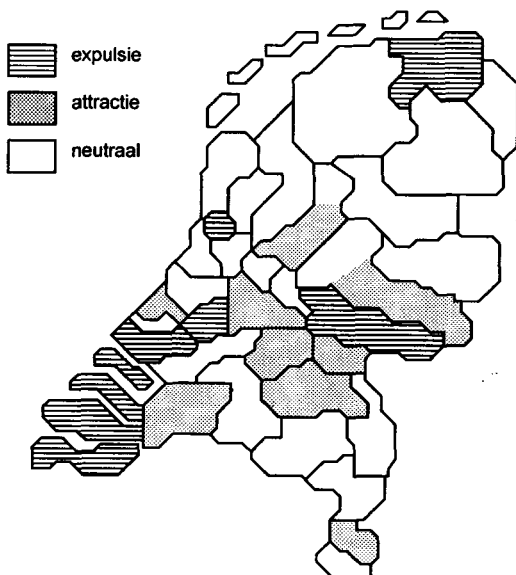
7. P.H. Pellenburg, *De actuele structuur en ontwikkeling van bedrijfsmigratieprocessen in Nederland*. Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, RU Groningen, O&A nr. 79.

ook Zeeland vervullen een rol als overloopgebied voor Zuid-Holland (tabel 3). Limburg heeft haar gunstige ontwikkeling opmerkelijk genoeg aan de Randstad te danken. Hiervan profiteert vooral de oostelijke Mijnstreek.

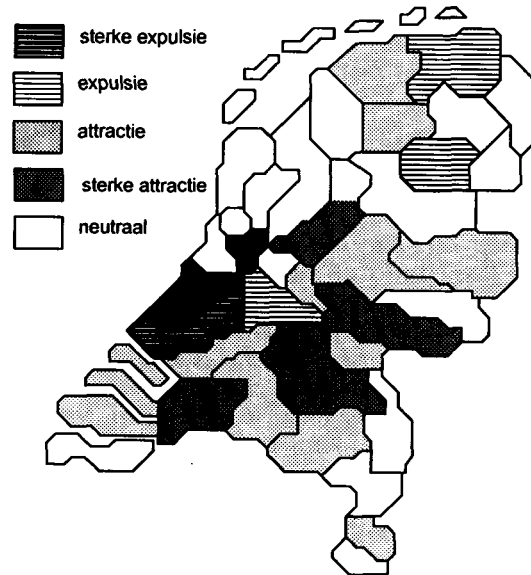
Alhoewel het totaalbeeld van Gelderland stabiel is treden er toch duidelijke verschuivingen op. Enerzijds verliest Gelderland meer bedrijven aan Flevoland, maar krijgt er anderzijds meer terug uit Utrecht. Daarnaast zien we een zelfde verschuiving op de wat grotere afstand; minder bedrijven uit Noord-Holland, maar meer uit Zuid-Holland, vertrekken naar Gelderland. Flevoland ontvangt naast bedrijven uit Noord-Holland in toenemende mate ook bedrijven uit Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. Dezelfde provincies zorgen ook voor de positieve ontwikkeling in Overijssel, Drente en zelfs Friesland. Groningen dankt haar wat gunstiger ontwikkeling vooral aan instroom uit Gelderland en Zuid-Holland en een verminderd vertrek naar Friesland.

Ten opzichte van de periode 1985-86 is de ruimtelijke spreiding van de verplaatsingen duidelijk vergroot (figuur 1 en 2). Het aantal expulsielgebieden in de Randstad is toegenomen, maar ook het aantal attractiegebieden is toegenomen, vooral naar het oosten en zuiden. Het lijkt erop dat de industrie steeds meer uit het centrum van Nederland wordt verdrongen. Naast Noord- en Zuid-Holland kennen nu ook Utrecht en Gelderland een vertrekoverschot in de industrie. Ook in de groothandel tonen deze beide provincies een drastische achteruitgang, die alleen voor Gelderland wordt gecompenseerd door de zakelijke diensten. Het noorden en zuiden van Nederland profiteren van deze ontwikkeling.

Figuur 1. Migratie van industrie en diensten 1985/1986



Figuur 2. Migratie van industrie en diensten 1992/1993



provincie	totaalsaldo gemid.			industrie		groothandel		zakelijke diensten	
	88/89	90/91	92/93	90/91	92/93	90/91	92/93	90/91	92/93
Groningen	-45	-33	-14	-5	-3	-5	-2	-24	-10
Friesland	3	31	38	7	3	2	11	22	24
Drente	26	20	24	3	6	2	13	16	5
Overijssel	-35	8	10	-8	8	2	9	14	-7
Flevoland	66	88	130	17	24	36	39	35	67
Gelderland	17	74	69	21	-5	36	7	17	67
Utrecht	97	88	-1	4	-2	52	8	33	-7
N-Holland	-51	-119	-79	-33	-38	-76	-58	-10	17
Z-Holland	-152	-289	-353	-40	-36	-79	-78	-170	-239
Zeeland	-10	18	33	5	3	2	7	12	24
N-Brabant	89	115	130	29	36	23	37	64	58
Limburg	-5	0	15	2	5	7	8	-8	3

afrondingsverschillen zijn mogelijk.

Veranderende vestigingsvoorkeuren

Het actuele migratiepatroon en meer in het bijzonder de versterkte emigratie uit de Randstadprovincies kan direct in verband worden gebracht met de veranderende vestigingsvoorkeur van Nederlandse ondernemers. Thans kan gebruik gemaakt worden van gegevens uit een onderzoek van eind 1993, die goed aansluiten op de registratie van bedrijfsmigraties over 1992 en 1993⁸. De basis van de meting van vestigingsvoorkeuren is een enquête onder een representatieve steekproef van 1800 zelfstandige bedrijven met tien en meer werkzame personen in de sectoren industrie, groothandel, transport en zakelijke dienstverlening. De enquête kreeg een respons van 40% en toont een interessant resultaat (figuur 3).

Enerzijds is het globale beeld van de vestigingsvoorkeur van de Nederlandse ondernemers in 1993 nog hetzelfde als bij de eerste meting in 1983 en ook bij een tussenmeting in 1989, namelijk hoge waarde-

Tabel 2. Migratiesaldo vestigingen naar provincie, 1988-1993

8. W.J. Meester, *Recent changes in the locational preference of Dutch entrepreneurs*, Paper RSA-European congress, Groningen, 1994.

Tabel 3. Interprovinciaal migratiesaldo vestigingen en werkzame personen 1992/1993 gemiddeld

provincie	vestigingen industrie + groothandel + zakelijke diensten												totaal			werkzame personen			
	GR	FR	DR	OV	FL	GE	UT	NH	ZH	ZE	NB	LI	sal	imm	emi	tot	ind	gh	zd
Groningen		-1	-12	2	-2	7	-3	-4	5	-1	-4	-2	-15	105	120	161	63	-4	102
Friesland	1		-2	1	-3	7	7	12	11	0	5	-1	38	128	90	49	28	30	-9
Drente	12	2		-2	2	-3	5	3	12	0	-5	-1	25	140	115	-164	-192	32	-4
Overijssel	-2	-1	2		-6	4	1	7	9	-2	-2	1	11	261	250	291	240	76	-25
Flevoland	2	3	-2	6		17	20	68	19	-1	-1	0	131	280	149	753	316	336	101
Gelderland	-7	-7	3	-4	-17		39	12	58	-6	-4	1	68	652	584	-433	-587	59	96
Utrecht	3	-7	-5	-1	-20	-39		37	42	2	-18	5	-1	765	766	1165	-2	66	1101
N-Holland	4	-12	-3	-7	-68	-12	-37		66	-1	-3	-8	-81	963	1044	-1674	-462	-357	-855
Z-Holland	-5	-11	-12	-9	-19	-58	-42	-66		-21	-103	-10	-356	810	1166	-1269	-103	-443	-724
Zeeland	1	0	0	2	1	6	-2	1	21		4	0	34	93	59	24	-22	-1	46
N-Brabant	4	-5	5	2	1	4	18	3	103	-4		1	132	682	550	1096	633	217	247
Limburg	2	1	1	-1	0	-1	-5	8	10	0	-1		14	192	178	3	88	-10	-76

afrondingsverschillen zijn mogelijk.

ring voor het midden van het land (met Utrecht als toplocatie) en een van daaruit, als bij een berg, in alle richtingen dalende waardering. Anderzijds komt bij een vergelijking van de verandering van de individuele scores van alle 70 in de meting betrokken plaatsen een opmerkelijke tweedeling van Nederland naar voren, in een westelijke helft waar de waardering daalt, en een oostelijke waar ze stijgt. Het dalingsgebied omvat de drie Randstadprovincies, Zeeland, en de Veluwe. Het stijgingsgebied omvat het grootste deel van Noord-Nederland, Twente, Oost- en Zuid Gelderland, Noord Brabant en Limburg.

Een domper voor de Randstad

De sterkste daling in de bij de ondernemers opgetekende vestigingspreferenties deed zich voor in de Randstad. Met een stippellijn is in figuur 3 het gebied omlijnd waar de plaatsen liggen die op de in het onderzoek gehanteerde schaal van 0 tot 100 tien of meer punten daalden tussen 1983 en 1993. Rotterdam is hier het dieptepunt met een daling van 16 punten, Den Haag noteert -13, Haarlem -14. De buiten de stippellijn liggende grote steden doen het overigens niet veel beter. Amsterdam en Utrecht scoren bijvoorbeeld respectievelijk -8 en -9. Overduidelijk beginnen deze steden de rekening te betalen voor de toegenomen verkeerscongestie en voor het oplopende tekort aan geschikte en betaalbare locaties voor bedrijfsvestiging.

Opmerkelijk is dat naast de Randstad ook Flevoland sterk daalt in de locatiewaardering. Dit is in tegenspraak met haar positie als attractiegebied bij de bedrijfsverplaatsingen. Kennelijk hebben de ondernemers tegenover Almere en Lelystad een ambivalente houding: ze worden als uitwijklocaties, vooral voor de Noordelijke Randstad, duidelijk gewaardeerd maar kennelijk niet echt bemind.

Ten slotte zijn, naast de sterke dalers, natuurlijk ook de snelle stijgers interessant. Koploper is hier Maastricht (+9), onze meest Europese stad zowel dank zij het bekende verdrag als dank zij haar ligging. Al bij de tussenmeting van 1989 werd duidelijk dat bedrijven meer over de grens kijken dan vroeger, en de dichter bij de Oost- en Zuidgrens gelegen plaat-

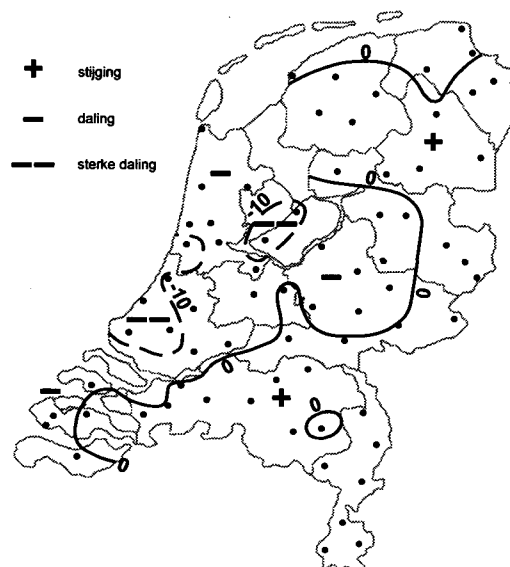
sen hoger gaan waarderen. De meting van 1993 toont dit opnieuw, met relatief hoge stijgingscijfers voor plaatsen als Enschede (+6), Tilburg (+6), Heerlen en Sittard (beide +7). In het Noorden hoort Heerenveen (+6) bij de snelle stijgers, ongetwijfeld vanwege de relatief strategische snelwegligging die haar een invalspoort voor het Noorden maakt.

Werkgelegenheidseffecten

Bij de lange-afstandverplaatsingen (tussen Kamer van Koophandelistricten) waren in de jaren 1992/1993 gemiddeld 28000 werkzame personen per jaar betrokken. Bij de interprovinciale verplaatsingen waren dit er 19000. Bij de industriële verplaatsingen tussen provincies waren 4400 werkzame personen betrokken, bij de verplaatsingen in de groothandel 5800 en in de zakelijke diensten 8800.

De verplaatste bedrijven zijn overwegend klein. Van de lange-afstandverplaatsingen in 1993 is slechts 3% groter dan tien werkzame personen, 72% heeft één of geen (< 15 uur) werkzame personen. De gemiddelde grootte van de interprovinciale verplaatsin-

Figuur 3. Verandering in vestigingsvoorkeur van Nederlandse ondernemers, 1983-1993



gen bedroeg 3,8 in de periode 92/93 (tegen 3,4 in de periode 90/91). Voor de industrie lag de grootte op 7,0 (6,3), voor de groothandel op 3,6 (3,3) en voor de zakelijke diensten op 3,1 (2,7). De toename kan mede veroorzaakt zijn door een verbeterde registratie van de werkzame personen.

Het werkgelegenheidssaldo van de verplaatsingen kan soms sterk afwijken van het vestigingssaldo (tabel 3). Zo heeft Noord-Holland een aanzienlijk kleiner vertrekoverschot van vestigingen (-81) dan Zuid-Holland (-356), maar het vertreksaldo werkzame personen van Noord-Holland (-1674) is aanzienlijk groter dan dat van Zuid-Holland (-1269). Bij het vertrek uit Noord-Holland gaat het om duidelijk grotere bedrijven dan in Zuid-Holland, met name in de industrie en de zakelijke diensten. In beide provincies ligt het vertrekoverschot hoger dan in de voorgaande periode. In Noord-Holland betreft dit vooral de zakelijke diensten, terwijl de groothandel lager ligt, in Zuid-Holland gaat het juist om de groothandel die hoger ligt. Het is opvallend dat Noord-Holland een constante aantrekkingskracht heeft op Zuid-Hollandse bedrijven. Het zijn vooral bedrijven uit de agglomeraties Den Haag en Rotterdam die verplaatsen naar de gemeente Amsterdam. Het gaat daarbij uitsluitend om bedrijven in de zakelijke diensten (tabel 4). Dit zijn met name kleinere bedrijven. De bedrijven in de zakelijke diensten die vertrekken van Noord-Holland naar Zuid-Holland zijn twee maal zo groot als in de omgekeerde richting. Daarom heeft Zuid-Holland, ondanks een negatief vestigingssaldo (-70) een positief werkgelegenheidssaldo zakelijke diensten met Noord-Holland (180).

Utrecht heeft ondanks het naar nul gedaalde vestigingssaldo wel een forse saldotoename van verplaatste werkgelegenheid. De groothandel is daar in tegenstelling tot de vorige periode niet meer bij betrokken, het komt uitsluitend voort uit de (grote) zakelijke diensten (+1100).

Gelderland heeft in tegenstelling tot de periode 90/91 nu een fors vertrekoverschot van arbeidsplaatsen, vooral veroorzaakt door de industrie. In Flevoland is het vestigingsoverschot meer dan verdubbeld, vooral door de industrie en ook wel de groothandel. Drenthe heeft een fors verlies geleden in de industrie, maar in Groningen is de situatie aanzienlijk verbeterd, vooral door de industrie en de zakelijke diensten. Noord-Brabant kent een grotere toename dan in de periode 90/91, vooral door de industrie, maar Zeeland in Limburg hebben minder winst geboekt in aantal arbeidsplaatsen.

Conclusies

De mobiliteit in het Nederlandse bedrijfsleven, alhoewel nog omvangrijk met een jaarlijks verplaatsingspercentage van 7,4 gerekend over alle bij de Kamers van Koophandel geregistreerde bedrijven, toont begin jaren negentig een stabilisatie, kennelijk als gevolg van de conjuncturele teruggang. Opvallend is de voortgaande ruimtelijke uitdijing van het migratie-

Tabel 4. Vertreksaldo vestigingen in de Randstad 1992/1993 gem.

vestigings- provincie	vertrek-provincie								
	Utrecht			Noord-Holland			Zuid-Holland		
	IND	GH	ZD	IND	GH	ZD	IND	GH	ZD
Groningen	1	2	1	2	1	2	-1	-2	-2
Friesland	1	-2	-6	-5	-2	-6	-2	-6	-3
Drenthe	-1	-5	1	1	-3	-1	-3	-3	-6
Overijssel	1	-1	0	-4	-3	1	-3	0	-6
Flevoland	-4	-7	-9	-11	-17	-40	-2	-6	-11
Gelderland	-9	-8	-23	-2	-12	1	-6	-9	-44
Utrecht				-6	-17	-15	-7	-9	-26
N-Holland	6	17	15				4	1	-70
Z-Holland	7	9	26	-4	-1	70			
Zeeland	2	0	-1	0	-1	0	-3	-6	-13
N-Brabant	-2	1	-17	-9	-6	12	-16	-33	-54
Limburg	-2	1	6	-2	-1	-6	1	-6	-6
Totaal	-2	8	-7	-38	-58	17	-36	-78	-239

IND=industrie, GH=groothandel, ZD=zakelijke diensten.

proces. De Randstad komt in dit proces steeds meer op verlies te staan. Bedrijven die zoeken naar bereikbare en betaalbare ruimte voor uitbreiding kunnen hier steeds minder terecht, en de algemene waardering voor Randstadlocaties zakt dan ook flink. De vlucht uit de Randstad is echter geen onmiddellijke aantasting van de economische positie van de Randstad. De Randstad heeft namelijk nog altijd het hoogste oprichtingspercentage van nieuwe bedrijven. Ruimtegebrek en behoefte aan bereikbaarheid zijn veelal de motieven voor bedrijven om na een start in de Randstad, elders ruimte te zoeken om verder te groeien. In de bedrijfslevenscyclus komt verhuizen het meest frequent voor in de eerste groeifase na de start. De meeste verhuizende bedrijven zijn daarom klein, en de vlucht uit de Randstad is geen directe bedreiging voor de werkgelegenheid. Maar de verplaatsters zijn groeiers. Het ruimtelijk patroon van het verplaatsingsproces heeft aldus een signaalfunctie voor regio's waar in de toekomst meer of juist minder groei van werkgelegenheid verwacht mag worden.

N.J. Kemper
P.H. Pellenbarg